

Eksoottisten käsitteiden nimityksiä suomen kirjakielessä

Allekirjoittanutta ovat kauan kiinnostaneet eksoottisten käsitteiden nimitykset ja niiden syntyhistoria. Sanasta *erämaa* on kunnioitettava päivänsankari, joka on eniten tutkinut kirjakielemme kehitystä, kirjoittanut tämän aikakauskirjan vuosikerran 1936 sivuilla 106—121 perinpohjaisen tutkimuksen, joten jätän sen syrjään. Hän on myös tutkinut suomen *jalo*-sanana merkityshistoriaa Turun Yliopiston Julkaisuissa B 22: 1—63 mainitsemien ohimennen myös *jalopeuran* 'leijonan' merkityksessä. Kirjoituksessaan »Muinaisrunojemme tarvas» Kalevalaseuran Vuosikirjassa 19 mainitsee Kustaa Vilkuna myös *jalopeuran* 'leijona' (alk. 'isopeura', kansanrunoissa

»Sinne on hirvet hirtettynä, Jalot peurat jaksettuna») ja *norsu* 'elefantti', alk. = *mursu* (Antero Wareliuksella, Enon opetuksia Luonnon asioista II osa, 1856, s. 134 myös *nursu* 'Vallross'; myös Lönnrotin sanakirjassa). Vrt. myös L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys II: 114 alav. 2, 122 alav. 2 *jalopeura* (jo Agricolalla) ja *norsu* (jo Gananderilla) = *mursu*. Viimeksi mainittua sanaa on myöhemmin käsitellyt V. Kiparsky Uusfilologisessa Yhdistyksessä pitämässään esitelmässä, joka vielä ei ole ilmestynyt painosta.

Seuraavassa pyydän esittää erinäisiä lisiä tällaisiin sanoihin. Aineisto olen saanut Hallitusk. 1:n eri instituuttien rikkaista kokoelmista ja lausun tässä kiitokseni näiden laitosten avuliaille toimihenkilöille. Vaikka kaikkien sanojen syntyvuosista en voikaan esittää täsmällisiä tietoja, luulen kirjoitukseni antavan tarpeellisia vihjeitä myöhemmille tutkimuksille.

Keidas

Isossa Tietosanakirjassa VI:467 on määrittely: »*Keidas* l. k o s t e i k k o, kreik. *oasis*, muinaisegypt. *uah* (= »levähdyspaikka»), kuivalla aavikolla tai aavikkoarolla oleva kohta, jossa kasvillisuus maaperän pysyvän kosteuden vuoksi on huomattavasti rehevämpää kuin ympäristössä.»

Suomen kansanmurteissa on sanalla *keidas* (*keijas*, *keiras*, *keilas*, gen. *keitaan* jne.) tietysti kotimaiseen maastoon kohdistuvia merkityksiä, jotka osittain huomattavastikin eroavat nykyisestä kirjakielen eksoottisesta selityksestä. Tunnetuin on sana Lounais-Suomessa, etenkin Pohjois-Satakunnassa ja eteläisellä Etelä-Pohjanmaalla, ja siellä merkitys yleensä viittaa suomaastoon. Esitän tässä Sanakirjasäätiön kokoelmista jonkin verran otteita: Parkano 'puuton aava neva'; Kihniö (*keiras*) 'keitaan nimellä tunnetaan suuria rahkakeittäitä'; Loimaa 'Pohjois-Satakunnan mäntyä ja kanervaa kasvavissa rahkasoiissa, keitaissa (Häädetkeidas Parkanossa, Jämiänkeidas Jämijärvellä) vuorottelee keskenään vaakasuorassa suunnassa kosteat nevanotkot ja kuivemmat rämemättäät' (Matti Sauramo); Virrat 'alava paikka metsässä, johon kesälläkin kokoontuu vettä ja jonka reunalla kasvaa ruohoa'; Ikaalinen (*keilas*) 'asumaton seutu asuttujen seutujen välillä tai autiot tasaiset suomaat', 'vetinen hyllyvä suo'; Mouhijärvi 'aukea laakea rinnemaa, josta on vapaa näköala. Keitaiksi sanotaan suuria soita Suodenniemen ja Lavian rajoilla. Keitaiksi on sanottu lehmälepoja, metsäahoja, joille ennen paimenet ajoivat lehmiä levolle' (*lepo* ~ *levo* -sanasta ks. Tunkelo SUST XXXV₁₇: 27—8); Ulvila 'suon keskellä oleva kova maa'; Suodenniemi 'laaja, aukea, puuton suo'; Lavia 'rahkasuo, jossa ei kasva metsää'; Kankaanpää 'vainion nimi, joka on alavaa maata', Meri-

karvia 'sualueella oleva, puitakin kasvava laaja alue'; Lempäälä (*keiras*) 'suolla esiintyviä suuria rahkamättäitä'; Alavus (*keiras*) 'korkeampi kohta 'rahkamättään nimenä *rahkakeiras* ~ *rahkakeitahia*'; Laihia 'keidas on suosta'; suossa oleva korkeampi kohta, vesisessä suossa kovempi, rahkaa kasvava kohta, jossa voi kävellä, ja heiluu siihen astuessa tai hypätessä keitaalta keitaalle', 'suoviljelyksellä oleva korkein pelto'; Jalasjärvi 'suossa olevia korkeampia paikkoja, mätäspäitä'; Ilmajoki 'nevassa olevia korkeampia kohtia'; Peräseinäjoki 'rahkamätäs l. kontomätäs'; Kauhajoki 'laaja rahkasammaleinen vesiperäinen neva tai suomaa'; Nurmo 'kova ja kanervakasvuinen mäkipaikka nevalle, letot ympärillä, miltei metsätön Teuva (Teerenkeidas) 'nykyisin turvepehkusua, mutta lienee aikanaan, nevasaareke'; jolloinka se on saanut keitaan nimen, ollut hieman korkeahkoa rapasuota, jota on peittänyt sammalkerros. On todennäköistä, että keitaan nimeen liittyy sellainen käsitys, että suon tulee olla siinä kohdalla vähän korkeampaa'; Isokyrö 'isoilla rahkasoilla muodostavat keithat pitkiä, usein monimutkaisia suikaleita'.

Kauempiana idässä sana on harvinaisempi ja tiedonannot osittain epävarmoja. Päätän Aleksis Kiven runosta (Kootut teokset IV : 108)

Pienen metsähiiren hyppävän
Kannon-koloon keitalhalta,
Kiirehtien kitivitinäl

olisi Nurmijärvellä tunnettu *keidas* mättään merkityksessä. Koskenpäästä on tieto, että »keidas tarkoittaa ruohoista, enemmän korkeaa kohtaa metsässä», Heinjoelta »suossa olevaa korkeampaa kohtaa on sanottu keitaaksi», Vehkalahdelta »korkealla vierumaalla mäenkeidas ja myös järven rannalla kohoava maa», Kirvusta »keijas aukealla ja tasaisella paikalla maasta hyvin vähän kohoava kumpare», Sortavalan pitäjästä »keitas = särkkä l. maan kummar». Pari tietoa on keitaan merkityksestä 'taival' (Luhanka ja Jaala). Edelleen merkitykset: Kuhmoniemi 'kaunista metsää kasvava mäki, josta on ihana näköala', Kemijärvi 'pieni, kaunis, aavan tai nevan sisällä oleva maastokumpu l. saareke', Karttula 'suurempi tasanko, jossa voi harjoitella ampumista ym.'. Vrt. myös Haukivuorelta *keijanne* 'kukkula tai pieni mäki', Pielisjärveltä epävarma tieto »tuntuu olevan sama kuin täällä mamman kaivo, syvennys kuivalla maalla». Pihtiputaan Seläntaustan kylässä on talonnimi *Keidas*. Korpilahdella sanotaan: »Kun metsänranta näyttää olevan vesirajasta koholla, sanotaan, se *keijastaa*» (= kangastaa). — Huomattakoon semologinen yhtäläisyys: *kangas* ~ *kangastaa*, *keidas* 'korkea paikka' ~ *keidastaa!* (Ks. HAKULINEN Vir. 1949: 202.)

Näissä kansanomaisissa merkityksissä tavataan *keidasnewa* jo Jusle-

niuksella (Suomalaisen Sana-lugun Coetus s. 147 'palus cui aqua subest, hängdy' ja Renvallilla *keidas* 'Knoll oder kleines Hügelchen auf Sümpfen oder Wiesen', edelleen Lönnrotin sanakirjassa 'högländt ställe i kärr, tufva'. Kun ottaa huomioon eräät sanan merkitykset suomen murteissa ('mä-täs' >) 'kumpare', 'suossa oleva kovempi kohta, jota voi kävellä', 'maataival' jne., voi yhtyä siihen K. B. Wiklundin käsitykseen, että sana on germaaninen laina (Die ältesten germanischen Lehnwörter im Finnischen, Indogerm. Forsch. 38: 98—9, v. 1917) < muinaisskand. *skeið* mm. 'Laufbahn, Erd- od. Sandrücken, der einen natürlichen Weg bildet und von oder nach einem Ort führt, Fahrweg zwischen den Äckern eines Hofes'. Epävarmempia! ovat mielestäni D. E. D. Europaeuksen selitys Finlands Allmänna Tidning, 1874 N:o 56, sekä E. A. Tunkelon etymologia SUST XXXV₁₇: 27—30.

Milloin suomen sana on joutunut merkitsemään alussa siteeraamaani Tietosanakirjan 'oasis' käsitettä, voidaan ainakin suunnilleen määritellä. Lönnrotin sanakirja (1874) ei sitä tunne, mutta A. V. Koskimiehen sanakirjamerkinnöissä (Nykysuomen sanakirjan kokoelmissa) on huomautus: »*skeidas* = oasi. Ainakin jo 1877. Kts. Vanhan ajan historiaa. H. L. Melander, suom. D. Kahl, siv. 7, 59 j.m.».

Nykyisin *keidas* on otettu kansanomaisessa merkityksessään myös maantieteellis-maataloudelliseen terminologiaamme, samoin yhdyssanat *keidassuo*, *keidasrämpe*, *kermikeidas*, *kilpikoidas*. Ks. esim. Linkola, Suomen Maatalous 1922: 121, Lukkala, Metsäojituksen oppikirja 1931: 43, Cajander, Metsänhoidon perusteet I, 1933: 473, Ilmari Paasio, Terra 1934 N:o 2: 86—7. Niistä löydämme varsinkin satakuntalaisten keitaidemme tarkempia määritelmiä piirroksineen.

Haikara

Nykyisessä kirjakielissä (kuten jo vanhassakin Schroderuksen ja Jusleniuksen sanakirjoista alkaen) *haikara* merkitsee ardea -sukua, vaikka *harmaa-haikara*, a. cinerea, eksyy tuiki harvoin Etelä-Suomeen, samoin *kaulushaikara*, botaurus stellaris, pesii vain joskus Kaakkois-Suomessa.

Suomen murteissa *haikara* on kuitenkin verraten vanha ja laajalle levinnyt, vaikkakin aivan eri merkityksissä. Einari Merikallion mukaan (Suomalaisia lintujen nimiä) se tarkoittaa Lapissa (Näätämö, Inari, Utsjoki, Enontekiö, Rovaniemi) merimetsoa, phalacrocorax carbo, Oulun seudulla (Pudasjärvi, Oulunsalo, Puolanka) sekä Lounais-Suomessa (Parkano) tervapääskyä, cypselus apus. Toivo Kaukorannan käsikirjoituskokoelmassa Ornithologica (Sanakirjasäätiössä) on seuraavat merkitykset: merimetso

(Inari, Sodankylä ym., Enontekiö, Kuusamo, Kuolajärvi, Simo); rantaharakka, haematopus ostralegus (Inari); tervapääskynen (Ullava, Isojoki, Länsi-Kuusamo, Ylikiiminki, Petäjavesi, Soini, Parkano, Alajärvi); kyyhkynen (Ähtäri, Haapajärvi, Ylikiiminki?); tuonenkurki, ciconia (Uskela); myös epämääräisempiä tietoja: jokin vesilintu (Säkkijärvi, Kaarina, Heinävesi, Alavus), kiljuhanhi, anser erythropus (? Kuusamo), kehrääjä, caprimulgus (Nummi) jne. Paikannimenä *haikara* on verrattain tavallinen (Simossa saari, Haapajärvellä, Nivalassa, Orivedellä, Ikaalisissa talonnimi, Mouhijärvellä Haikaran tölli, Haikaran hauta järvessä, Haikaransaari, Kiskossa *haikarssua*, *haikassua*). Myös toisia kuin linnun merkityksiä: Korpilahdella 'pilvenhattara', »hai, hai, haikara lenteä, tulē saje», Kuusamossa haukkumanimi »et sen h . . .», Tyrväässä »paha plikkamukula», Jalasjärvellä »tytönletukka»; Lapinlahdella sanottiin: »Sitte haikara havaht', kun hattu paloi», Kokoelma Suomen kansan sananlaskuja 44: »Havaitse haikara, hattus on kadonnut!»

haikara -sanan etymologia on selvä ja jo kauan tunnettu. Se on germaaninen laina, jonka originaalia vastaa nykyruotsin sanaa *häger* 'haikara' (jo Thomsenilla, Den gotiske Sprogklassen Indflydelse på den Finske, 1869). Tällä ruotsin sanalla *haikara* 'ardea' onkin käännetty jo vanhoissa sanakirjoissamme (Schroderus, Lexicon Latino-Scondicum, 1637 : 58, Juslenius, Suomalaisen Sana-lugun Coetus, 1745 : 84, Helenius, Suomalainen ja Ruozalainen Sana-kirja 1838, Europaeus, Svenskt-Finskt Handlexicon, 1853 jne.).

Nälkäkurki, kamelikurki ja tuonenkurki

Vanhimmissa raamatunkäännöksissämme käytettiin latinan struthio-linnun nimenä ruotsista lainattua *strutzi* sanaa, mutta jo vuoden 1683 Raamatussa samassa merkityksessä tämän ohella *yöcköi* (Jer. Val. 4 : 3) ja *nälkäkurki* (Miika 1 : 8). Viimeksi mainittu säilyi sitten pitkän aikaa raamatunkäännöksissä vielä esim. 1892, ja Lönnrotin sanakirjassa *nälkäkurki* on käännetty ruotsiksi 'struts'. Mutta jo vanhimmista suomen kielen sanakirjoista alkaen *nälkäkurki* on merkinnyt aivan toista lintua, nimittäin (mustaa) tuonenkurkea, ciconia (nigra). Näin Ericus Schroderuksella (1637), Henricus Florinuksella, Daniel Jusleniuksella, Renvallilla (ciconia, ardea nigra), Carl Heleniuksella ja vielä Lönnrotilla 'stork, odensvala'.

Koska *nälkäkurjella* oli näin ollen kaksi aivan erillistä merkitystä, täytyi strutsille keksiä uusi nimi. Se saatiinkin helposti sen (Linnén antamasta) tieteellisestä nimityksestä strutio camelus, joten saatiin nimi *kamelikurki*. Se esiintyy jo D. E. D. Europaeuksen Svenskt-Finskt Handlexiconissa 1853. Sen otti myös Lönnrot sanakirjaansa, ja se on vieläkin strutsin suomalais-

senä vastineena. Lajinimi *camelus* selittynee siitä, että linnulla on paljon yhtäläisyyksiä kamelin kanssa: erämaan asukas, pitkät jalat, pitkä kaula ja jalat kaviomaiset. Mainittakoon, että strutsia kutsutaan 'kamelilinnuksi' erinäisissä turkkilaisissa kielissä, esim. osmannissa *deve-kuşu*, sekä persiassa *şutur-murg*; samoin oli laita muinaiskreikassa ja latinassa.

Nälkäkurki -nimen syntyyn nähden viittaa kirjaseen Carenius, Beskrifning öfver Huittis Sokn, s. 42, jossa kirjoittaja kuvaa lintua *ardea nigra*, suomeksi *haikara*, *nälkäkurki*, seuraavasti: »Wisa sig flera på en gång, anses det af Allmogen för tekn til Misswäxt af mycket Wäta, hwarföre hon ock kallas Nälkäkurki.»

Mutta *nälkäkurki* myös merkityksessä 'ciconia' on saanut myöhemmin väistyä suomen kirjakielistä. Sijalle on tullut joko *haikara* (jo Europaeuksen ruotsalais-suomalaisessa sanakirjassa 'ciconia') tai erotukseksi ardeasta *tuonenkurki*. Onko suomen kieli saanut sen virosta? Vrt. *toonekurg*, M. J. Eisen, Eesti Kirjandus 1922 : 411: »T o o n e k u r e s t kõnelevad sakslased, et ta väikesi lapsi tuua; Eestis ei tunta seesugust väidet. Küll aga peetakse toonekurge õnnetusetoojaks linnuks. Kui toonekurg ligidal pesitab, kuulutab see inimese ehk looma surma ette . . .» jne. Muuten sanasta suomen murteista Kaukorannan kokoelmissa on vain pari tietoa: Uskela »*tuonenkurki* = *haikara* (sama lintu)», Mynämäki (Saarimaa) *tuonenkurk* 'ciconia', Nousiainen »on nälkkänen nīnkon *tuonenkurki*». Kaukorannalla on *nälkäkurki* -sanasta linnunnimenä vain muutamia tietoja: Koski T.I. »ciconia?», Kaustinen 'haikara', Petäjävesi (*näl^äkäkurk* »ul^ukomajilla»), Antrea 'ardea cinerea'. Laajalti on levinnyt *nälkäkurki* kuvaannollisessa mielessä haukkumanimenä nälkäisestä ihmisestä.

Riikinkukko

Omituista on, että myös latinalaisella linnunnimellä *pavo*, josta useimmat Euroopan kielet ovat nimityksen johtaneet, suomessa jo 1600-luvun alusta on alkaen oma nimensä *riikinkukko*. Se esiintyy jo v. 1621 Sorolaisen postillassa Ericus Erici Postilla I: 101, jossa piispa kääntää Chrysostomusta: »Sicut pavo superbus . . .» = »Ninquin yxi coria Rikin cuoi . . .». Sana esiintyy lukuisissa sanakirjoissa: Florinuksella *Riikin cucko* 'Der Pfau, Pafogel, Pavo', Jusleniuksella *riikincucko*, Gananderilla viittaus Raamattuun 2 Aik. 9 : 21 'apinioita ja riikinkukkoja', Renvallilla *riikinkukko* jne. nykyaikoihin asti. Siihen, että sana jo vanhastaan on myös kansanomainen, viittaa se laajalti tunnettu, kirkkoa tarkoittava arvoitus, joka Karjalan kannakselta (esim. Vpl. Pyhäjärveltä) on pantu muistiin tällaisena: »Riiki kukko rautaharja, seisuo pyhällä moalla, pyhä pello pientariella».

Lieneekö sana selitettävä niin, että lintu on tullut Suomeen Ruotsin riikistä (valtakunnasta)? Vrt. *riikintaalari*, *riksi* < ruots. *riksdaler*.

Saksankuusi

Yllä mainitun sanan merkityksenä on tietääkseni nykyisessä suomalaisessa luonnontieteellisessä kirjallisuudessa 'abies pectinata l. alba', kun taas *lehtikuusi* tarkoittaa eri 'larix'-lajeja (niin esim. Tietosanakirjassa), jotka on Suomeen tuotu ulkomailta ja joista tavallisim on l. sibirica (Rai-volaan v. 1738 jne.). Eri sanakirjoissa on sentään merkillistä ristiriitaisuutta. Suomesta vieraalle kielelle käännettynä *lehtikuusi* merkitsee larixia [Lönnrotilla ja Cannelinilla 'lärkträd', Ervastilla 'Lärche, pinus larix', Kataralla 'Lärche, Lärchenbaum', Kijasella 'лиственница', Mägistellä 'lehtmänd' (larix), Wuolteella 'larch' jne.], samoin vastaavan vieraskielisen sanan suomalaisena käännökseenä on tavallisimmin 'lehtikuusi' (Ahlmannilla, Meurmannilla, Hahnsson—Kallio—Paasonen—Cannelinilla, Kijasella, Rankka—Strengillä ym.), mutta sm. *saksankuusi* on tavallisimmin, ainakin vanhemmissa sanakirjoissa, käännetty myös 'larix', ja tämän vieraskielisillä vastineilla (Lönnrot, Ahlmann, Ervast, Yrjö-Koskinen, Cannelin); merkityksen 'abies pectinata' olen tavannut Kataralla ('Edel-, Weiss-, Silbertanne'), Mägistellä ('nulg-kuusk'), Wuolteella ('European silver fir'). *Saksankuusi* lieneekin alunperin tarkoittanut lehtikuusta, larix, siitä päättäen, että sen vastine virossa (Wiedemann: *saksamaa-kuusk*) ja liivissä (Kettunen: *saksä-küz*) on siten käännettynä. — Sanakirjasäätiön niukat tiedot ovat tässä suhteessa epävarmoja ja ristiriitaisia.

Saksankuusi voi etymologisesti selittyä Saksan(maan) kuuseksi; allekirjoittanut on sille kuitenkin esittänyt kaukaisemman suomalais-ugrilaisen etymologian (Studia Orientalia XV:22 alav.). Se seikka, että Pohjois-Venäjän murteissa esiintyy karjalainen laina *нѣгла* 'larix sibirica', näyttää viittaavan siihen, että larix on joskus kasvanut luonnonvaraisena myös itämerensuomalaisten asutusalueella (vrt. Kalima, SUST XLIV:171).

MARTTI RÄSÄNEN